

Фулей Тетяна Іванівна
кандидатка юридичних наук,
начальниця відділу наукових досліджень проблем судочинства
та науково-методичного забезпечення суддівської освіти
Національної школи суддів України

Упровадження принципів права в Україні: національні особливості

Implementation of the principles of law in Ukraine: national features

Проблематика принципів права кілька десятиліть перебуває у фокусі уваги вітчизняних учених — як теоретиків права, так і фахівців галузевих юридичних наук. Ба більше, не буде помилкою охарактеризувати її як трендову для національного правознавства — і у сенсі зростання показників публікацій упродовж років (порівняно з умовним «базисом» початку незалежності), так і визначення тенденцій. Очевидно, що закріплення у Конституції України та національному законодавстві «засад» і «принципів» різних правових явищ слугувало стимулом для науковців обирати для досліджень, зокрема і дисертаційних, тематику, тією чи іншою мірою їм присвячену — наприклад, з'ясуванню змісту поняття «принципи (засади) права», сутності цього феномену, класифікації принципів права, розмежуванню принципів права та принципів інших правових явищ, взаємозв'язку принципів права та інших соціальних регуляторів, аналізу впливу принципів права на правотворчість і правозастосування, співвідношенню категорій «принципи» і «норми», реалізації принципів права в юридичній практиці, загальнотеоретичній характеристиці окремих принципів права тощо. Окремо слід виділити дослідження принципу верховенства права та його елементів (складових), передусім співвідношення з принципом законності.

Доводиться констатувати, що кількість наукових праць не стимулювала законодавця до закріплення принципів (засад) у джерелах права таким чином, щоб вони вповні могли виконувати свої функції, насамперед регулятивну. Аналіз законодавчих актів і практики їх застосування, а також численних фахових публікацій нерідко породжує стан когнітивного дисонансу при спробі досягнути суперечливі ідеї та приписи, що закріплені як принципи (засади) права.

До прикладу, проаналізуємо закріплені у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі — КПК України) загальні засади кримінального провадження. Так, ч. 2 ст. 7 КПК України містить їх перелік, що складається із 22 пунктів, при тому що ч. 1 ст. 7 прислівником «зокрема» вказує на невичерпність загальних засад, яким повинні відповідати зміст і форма кримінального провадження. Не акцентуючи на тому, чи взагалі потрібен такий перелік — приміром, у Висновку Ради Європи щодо проекту КПК України (далі — Висновок РЄ) його автори, знані європейські експерти — Л. Баймар'єр-Вінтер, Дж. МакБрайд та Е. Сванідзе зауважували, що «[н]авряд чи список

«загальних засад» потрібен, бо ж усі ці засади розвинуто в наступних розділах»¹. Навіть побіжне ознайомлення з ним дає змогу виснувати про неоднорідність закріплених законодавцем основних засад. Зокрема, першим у переліку зазначене верховенство права — явище, що поширюється далеко за межі кримінального провадження. Досліджуючи верховенство права як ідею, наукову доктрину та юридичний принцип, С. Головатий, вважаючи науково неспроможними, а тому марними спроби представників вітчизняної юридичної науки дати формальне визначення поняття «верховенство права» чи утвореного на його концептуальній основі відповідного юридичного принципу, дійшов висновку, що «це термін, придатний для передавання в узагальненому вигляді поєднання ідеалів і досягнутого на практиці юридичного досвіду стосовно принципів, інститутів, механізмів і процедур, які є конче важливими для захисту особи від свавільної влади держави і які надають особі можливість володіти людською гідністю»². Відтак важко не погодитися з тим, що КПК України «не є тим законом, в який треба включати визначення принципу “верховенства права”, який зазвичай формулюється в Конституції»³. Окрім того, як слушно відзначав С. Головатий, визначення верховенства права у ст. 9 КПК України, що майже дослівно відтворювало аналогічний припис Кодексу адміністративного судочинства України, і зводиться до конструкції «принцип верховенства права» = «людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави», не відповідає викладеному в документі Венеційської Комісії 2011 р. європейському стандарту, хоча станом на 2012 р., коли вітчизняний парламент ухвалював КПК України, Доповідь Венеційської Комісії вже була доступною⁴. Невідповідність визначення верховенства права європейському розумінню підкреслювали й автори Висновку РЄ: зауважуючи, що визначення верховенства права все ж можна повторити у КПК України, «якщо це вважається важливим у практиці системи кримінальної юстиції в Україні. У такому разі слід розглянути, чи не доцільно було б додати, що верховенство права по суті означає, що кожен повинен підкорятися закону»⁵. Як бачимо, «специфічно українське» визначення верховенства права національним законодавцем одразу «впадає в око» європейським фахівцям. Українські вчені, своєю чергою, наголошували на прогресивності закріплення верховенства права серед засад кримінального провадження «для узгодження національної кримінальної процесуальної діяльності з міжнародними стандартами»⁶, водночас визнаючи домінуюче значення цього принципу в системі засад кримінального провадження⁷.

¹ Висновок щодо проекту Кримінально-процесуального кодексу України. DG-I (2011)16. Joint Programme between the European Union and the Council of Europe on Transparency and Efficiency of the Judicial System of Ukraine (TEJSU project) Страсбург, 2 листопада 2011. Пункт 62, с. 20.

² Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2008. 44 с.

³ Висновок щодо проекту Кримінально-процесуального кодексу України. DG-I (2011)16. Joint Programme between the European Union and the Council of Europe on Transparency and Efficiency of the Judicial System of Ukraine (TEJSU project) Страсбург, 2 листопада 2011. Пункт 62, с. 22.

⁴ Головатий С. «Верховенство права» не працює. *Право України*. 2019. № 11. С. 49.

⁵ Висновок щодо проекту Кримінально-процесуального кодексу України. DG-I (2011)16. Joint Programme between the European Union and the Council of Europe on Transparency and Efficiency of the Judicial System of Ukraine (TEJSU project) Страсбург, 2 листопада 2011. Пункт 62, с. 22.

⁶ Михайленко В. В. Верховенство права як засада кримінального провадження. *Приватне та публічне право*. 2017. № 4. С. 128.

⁷ Там само. С. 129.

Однак навіть якщо «винести за рамки» верховенство права, то решту з наведеного у ст. 7 КПК України переліку засад кримінального провадження можна згрупувати щонайменше у **п'ять груп**:

- 1. Осердям першої** є основоположні права людини (на повагу до людської гідності (п. 4 ч. 1 ст. 7, ст. 11), свободу та особисту недоторканність (п. 5 ч. 1 ст. 7, ст. 12), недоторканність житла чи іншого володіння особи (п. 6 ч. 1 ст. 7, ст. 13), таємницю спілкування (п. 7 ч. 1 ст. 7, ст. 14), невтручання у приватне життя (п. 8 ч. 1 ст. 7, ст. 15), недоторканність права власності (п. 9 ч. 1 ст. 7, ст. 16); відтак закріплені у КПК України загальні засади кримінального провадження спрямовані на забезпечення реалізації чи недопущення порушення зазначених прав особи.
- 2. Друга** група охоплює загальні принципи права (які мають конкретні прояви в кримінальному процесі), до прикладу, законності (п. 2 ч. 1 ст. 7, ст. 9), рівності перед законом і судом (п. 3 ч. 1 ст. 7 КПК, ст. 10).
- 3. До третьої** групи можна віднести основні конституційні засади судочинства (які теж мають у кримінальному провадженні специфічні прояви), зокрема: змагальності (п. 15 ч. 1 ст. 7, ст. 22); гласності та відкритості судового провадження (п. 20 ч. 1 ст. 7, ст. 27), безпосередності дослідження показань, речей і документів (п. 16 ч. 1 ст. 7, ст. 23), оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності (п. 17 ч. 1 ст. 7, ст. 14), публічності (п. 18 ч. 1 ст. 7, ст. 25), розумність строків (п. 21 ч. 1 ст. 7 КПК, ст. 22), повне фіксування технічними засобами судового засідання і процесуальних дій (п. 3 ч. 1 ст. 7, ч. 5 ст. 27), обов'язковість судового рішення (п. 14 ч. 1 ст. 7, ч. 2 ст. 21).
- 4. Четверта** група охоплює засади кримінального провадження, що одночасно є як правами людини, так і загально визнаними принципами права, зокрема, складовими (а водночас і гарантіями) справедливого судового процесу (тобто їм притаманні характеристики кількох правових явищ): свобода від самовикриття (п. 11 ч. 1 ст. 7, ст. 18), презумпція невинуватості (п. 10 ч. 1 ст. 7, ст. 17), забезпечення права на захист (п. 13 ч. 1 ст. 7, ст. 20), мова кримінального провадження (п. 22 ч. 1 ст. 7, ст. 19), а також заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне й те саме правопорушення (п. 12 ч. 1 ст. 7, ст. 19).
- 5. Зрештою, до п'ятої** групи можна віднести власне галузеві принципи, як-от диспозитивність (п. 19 ч. 1 ст. 7, ст. 26).

Насамкінець варто виокремити доступ до правосуддя (п. 14 ч. 1 ст. 7, ст. 21). Незважаючи на закріплення у тексті КПК України як однієї із засад кримінального провадження, на нашу думку, доступ до правосуддя не можна віднести до жодної із перелічених вище груп – він не є ані принципом права, ані не належить до фундаментальних прав і свобод. Окрім того, порівнюючи європейське розуміння поняття «доступ до правосуддя»⁸ з викладеним у ст. 21 КПК України, можна виснувати, що національний законодавець або має власне, доволі «усічене» розуміння доступу до правосуддя, яким не охоплюються змагальність, відкритість провадження, забезпечення права на

⁸ Report on the Rule of Law. (2011). Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session. CDL-AD(2011)003rev. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e); Handbook on European law relating to access to justice. (2016). European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 214 p.

захист тощо, які виокремлені в КПК України як окремі засади кримінального провадження, або ж зміст засад кримінального провадження, закріплених у КПК України, є різнопорядковим та має різний обсяг, тобто зміст однієї чи кількох «конкретніших» засад охоплюється змістом «доступу до правосуддя» у ч. 1 ст. 21 КПК України, зокрема, «справедливим розглядом» у світлі ст. 6 Конвенції, на що ми вже звертали увагу⁹.

Свого часу М. Козюбра слушно зауважив, що без згадки про принципи права не обходиться практично жодне монографічне правове дослідження та численні навчальні посібники й підручники із будь-яких галузей правового знання; незважаючи на це, проблему принципів права можна віднести до найбільш складних, суперечливих і світоглядно-методологічно неосмислених у вітчизняному загальнотеоретичному правознавстві¹⁰. Наведений приклад закріплення в КПК України таких неоднорідних основних засад кримінального провадження не лише ілюструє деякі національні риси упровадження принципів права у правотворчу практику, а й укотре підтверджує, що це міркування М. Козюбри не втратило актуальності.

⁹ Фулей Т. І. «Доступ до правосуддя» у кримінальному провадженні. *Закарпатські правові читання. Сталий розвиток та інституційна спроможність в умовах війни: національний та міжнародно-правовий аспекти*: Матеріали XVI міжнар. нау.-практ. конф., м. Ужгород, 26–27 квітня 2024 р. Львів; Торунь: Liha-Pres, 2024. 636 с.

¹⁰ Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142.